

Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés¹

Az ómagyar kori nyelvi változások eredményének szélesebb körű elterjedése a kódexek kora utáni periódus nyelvi anyagán tanulmányozható részletesen. A középmagyar kor ugyanis az első olyan időszak, amelyben változatos nyelvhasználati rétegeket és nagy mennyiségű szöveget lehet vizsgálni. Egyfelől ekkor indul meg a magyar nyelvű könyvnyomtatás, sokféle műfajhoz tartozó, változatos műveket kínálva az olvasóközönségnek, másfelől mind több magánjellegű anyanyelvű szöveg is keletkezik. Mindez pedig alapot teremt a kutatóknak ahhoz, hogy a változások eredményének jelenlétét, a régebbi és újabb formák használati arányait regiszterek szerint is megvizsgálhassa.

A jelen dolgozat szervesen kapcsolódik a *Nyelvelmélet és ...* sorozat egyik előző kötetében megjelent tanulmányomhoz (Dömötör 2018). A vizsgálat középpontjában akkor – a kötet tematikájának megfelelően – a 16. század végi nagy hatású bibliafordító, Károlyi Gáspár nyelvhasználata állt. A vizsgálat tárgyát azok a vonatkozó névmásformák képezték, amelyek a korban gyakoribbnak számítottak: a *ki*, *mely* és *mi* előtag nélküli, illetve *a(z)*-előtagos változatai. Az előtag nélküli és az előtagos alakok előfordulási arányainak vizsgálatakor egyrészt arra a

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakronia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 47–67.

¹ A kutatást az NKFIH OTKA K 116217 sz. pályázat keretében folytattam (MTA NYTI, Magyar nyelvtörténeti kutatócsoport).

kérdésre kerestem a választ, mennyiben tér el egymástól a szerző két műve – a bibliafordítás és egy értekezés – az innovatív és a konzervatív formák használatában, másrészt azt vettem szemügyre, miről vallanak a további összevetések: a korábbi korszakkal, az ómagyarral, illetve a 16. századi kortársi nyelvhasználat egyéb regisztereivel. A tanulmányban helyet kapott egy olyan részvizsgálat is, amely a 17. század elejéig keletkezett bibliafordítások egy rövid szöveghelyének összehasonlítására vállalkozott kilenc részlet párhuzamba állításával. Ezzel egyidejűleg pedig felmerült, hogy egy terjedelmesebb bibliafordítási rész vizsgálata fontos eredményeket kínálhatna a középmagyar kor első szakaszára vonatkozóan.

1.1. Regiszterválasztás, kérdésfelvetés, hipotézis

A nyelvi változások lefolyását, az újító forma térnyerését egy-egy korszak nyelvhasználatának egészére vonatkozó adatok alapján is meg lehet vizsgálni. Amennyiben azonban egy változás terjedéséről rétegzettebb képet szeretnénk kapni, a történeti szociolingvisztika szempontjait is érdemes érvényesíteni. A jelen tanulmányhoz való anyaggyűjtéssel különböző nyelvhasználati rétegek összehasonlító vizsgálatát készítettem elő. A fentebb említett korábbi dolgozat forrásanyagát két irányban is kiszélesítettem, és háromféle regisztert állítottam a vizsgálat fókuszába.

A címnek megfelelően a középmagyar kor első szakaszában megjelent öt bibliafordítás került a középpontba: Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás és Károlyi Gáspár munkái. Összehasonlítási alapul az általános könyvnyelvet és a magánéleti nyelvhasználatot vettem (pontosabban az írásbeliségben ez utóbbit leginkább megközelítő szövegtípusokat). Általános könyvnyelvnek a könyvnyomtatásban megjelenő különböző műfajok nyelvhasználatát nevezem (természetesen a bibliafordítások nélkül). A bibliai korpuszon kívül ennek anyagát is újonnan állítottam össze és dolgoztam fel. (Az előbbieken emlegetett Károlyi-tanulmány írásakor a korszak egészére vonatkozó kitekintéshez – ahogyan ezt ott jeleztem is – csak egy korábbi gyűjtésem állt rendelkezésre, amely vegyes regiszterekből való szövegeken alapult.)

A nyelvhasználati rétegek közötti összehasonlítás során arra a kérdésre kerestem választ, melyik csoportban terjed gyorsabban a vizsgált innováció. Széles körben elfogadott nézet, hogy a nyelvi változások keletkezési terepe az élőnyelv. A kérdés ezúttal viszont az: vajon a változások elterjedésében is ez jár elől? Vagy – nagyobb fokú nyelvjárásiassága és az egyéni nyelvhasználat által meghatározott jellege miatt – éppen ez bizonyul konzervatívabbnak a könyvnyomtatás munkáiból megismerhető regiszterekhez képest?

Hipotézisként – bizonyos előtanulmányok eredményének birtokában – ez utóbbiban gondolkodtam. (A felvetést a vizsgált jelenséggel, illetve más váltakozással kapcsolatban l. Dömötör 2018, ill. Dömötör 2017; más nyelvbéli innováció terjedéséről: Ayres-Bennett 2018.) További kidolgozásra váró kérdésként merült fel, hogy a vegyes műveken vizsgált általános könyvnyelvi regiszter miként viszonyul a bibliafordítások magas presztízsű szövegeihez, amelyek igen tudatos és

feltehetőleg egymás nyelvhasználatára is hatást gyakorló alkotók munkájaként jöttek létre.

1.2. A korszak és a vizsgálati anyag

Kutatásomhoz a középmagyar kor első évtizedeiből, hozzávetőleg 50 évének anyagából gyűjtöttem adatokat. A pontos időkör: 1536–1591, amelynek körvonalait a vizsgált bibliafordítások megjelenési évei, pontos határait az anyaggyűjtésbe bevont további nyomtatott művek megjelenési évei jelölték ki.

A korszak bibliafordításait a Márk-evangélium alapján tanulmányoztam, amelynek terjedelme egyenként kb. 80 ezer, együttvéve tehát kb. 400 ezer karakter. Az általános könyvnyelvi regisztert a korszak nyolc kiemelkedő szerzőjének prózai – szépirodalmi, értekező, hitvitázó, elmélkedő és imádságos – szövegei képviselik, összesen 860 ezer karakter terjedelemben. (Mivel a vonatkozó névmási előtag megjelenését vagy elhagyását strófaszerkesztési okok is befolyásolhatják, verses szövegeket nem válogattam az anyagba.) Az élőnyelv(közel)i regisztert a Történeti magánéleti korpuszból (tmk.nytud.hu) vett véletlenszerű minta képviseli (828 adattal), amelynek anyaga bírósági tárgyalások leirataiból (zömmel tanúvallomásokból) és magánlevelekből áll. Olyan korokból, amelyekből hangzó anyag híján a beszéltnyelv közvetlenül nem tanulmányozható, ezek a szövegtípusok azok, amelyek a leginkább megközelítik a mindennapi nyelvhasználatot. (Az egyszerűség kedvéért élőnyelvnek vagy beszéltnyelvnek nevezem a valójában csak élőnyelvközelinek mondható regisztert.) A források részletes felsorolása a tanulmány végén olvasható.

2. A változatok létrejötte és versengése

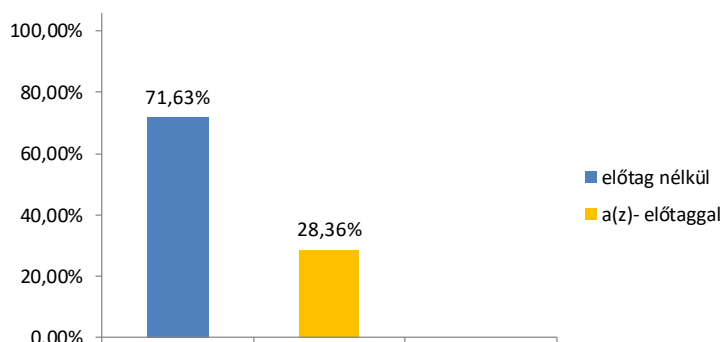
A magyar vonatkozó névmások forrásszófaja a kérdő-határozatlan névmások csoportja (l. pl. Juhász 1991: 478, Sipos 1991: 390). Az előtagosodás következtében a relatívumok alakilag is elkülönülnek forrásszófajuktól; a folyamat a kései ómagyar kor kezdetétől fogva adatolható. Az *a(z)*-előtagos formák (amely jelölés alatt az összesfajta ejtés-, illetve írásváltozatot is értem) a mutató névmás és a vonatkozó névmás fúziójával jöttek létre olyan mondatszerkezetek újraelemzésével, amelyekben a főmondat alanyi szerepű utalószava és az alárendelt tagmondat élén álló relatívum közvetlenül szomszédosak voltak (l. pl. G. Varga 1992: 525–8; Juhász 1992: 791–2; Haader 1995: 517–8, 540). Az előtag nélküli, régebbi és az előtagos, újabb alakok váltakozása bizonyos mértékben a mai napig megfigyelhető. A kései ómagyar kor elején megjelenő új formák elterjedése tehát a magyar nyelvtörténet kiemelkedően hosszan elnyúló folyamatát képezi.

A váltakozások és a változások általában vett összefüggéséről, a nyelvi változatok kutatásának fontosságáról a már többször szóba hozott előző tanulmányomban részletesebben is írtam. Ugyancsak ott foglalkoztam az előtagos formák történetének első adatolható szakaszával, a kései ómagyar korról. (L. Dömötör 2018: 37–41, ill. az ott hivatkozott szakirodalmakat.) Így ezekre a kérdésekre ezúttal nem térnék ki részletesebben.

2.1. Összkép a vizsgált korszakból, ómagyar kori előzményekkel

Elsőként – az egyes regiszterek tárgyalásának mintegy bevezetéséül – a korszak egészét, vagyis a három vizsgált regiszter együttesén alapuló összképet szeretném bemutatni.

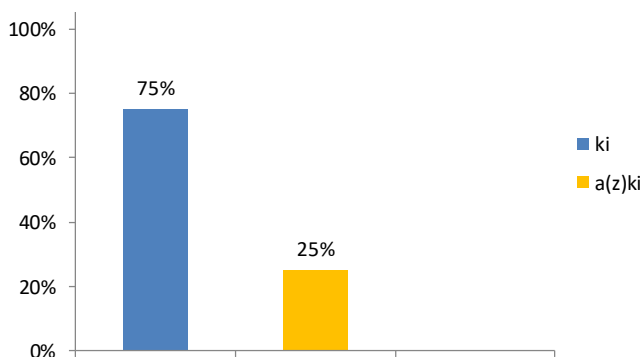
A három vizsgált névmáspár (*ki~a(z)ki*, *mely~a(z)mely*, *mi~a(z)mi*) variánsainak összesített mutatója a három vizsgált regiszter együttesében a következő (összadatszám: 3899):

1. ábra. Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok a korszakban.

Az összkép az ómagyar korhoz képest az újító formák részesedésének közel négy és félszeres növekedését mutatja: 6,59% -ról 28,36%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.)²

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 2484):

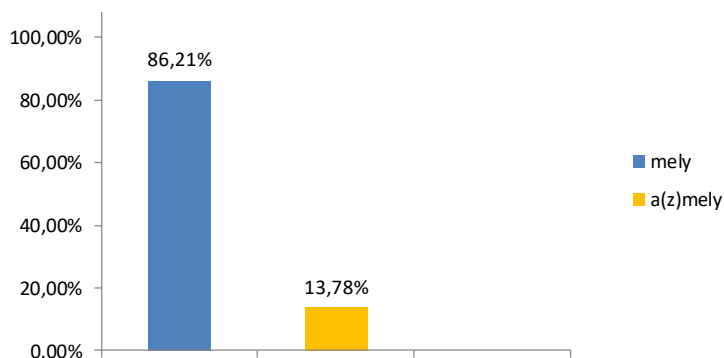

1.a ábra. A ki-típus a korszakban.

² Az ómagyar kori adatokra G. Varga Györgyi (1992: 528) kutatásai alapján hivatkozom; l. még az ezeken alapuló diagramokat is (Dömötör 2018: 40–1).

A mindkét korszakban leggyakoribb névmáspár esetében az innovatív forma aránya az ómagyar korhoz viszonyítva közel hatszorosan növekedést jelez: 4,27%-ról 25%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.)

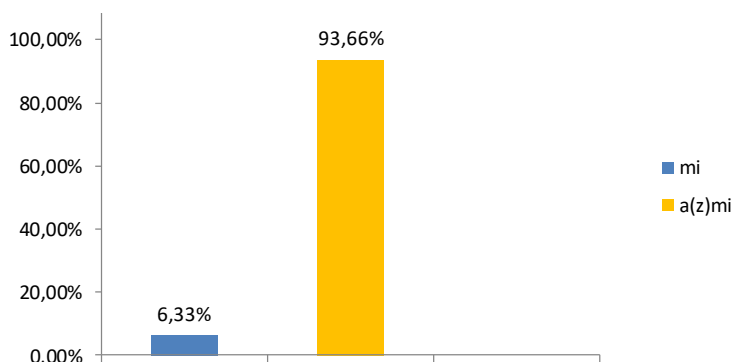
A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 1052):

1.b ábra. A *mely*-típus a korszakban.

A közepesen gyakorinak mondható névmáspár esetében az innovatív alak részese az ómagyar korhoz képest több mint négy és félszeres aránybeli növekedést mutat: 3,07%-ról 13,78%-ra. (A khi-négyzet próbát itt nem lehetett elvégezni, mivel az egyik cellában az adatszám 5 alatti.) Mindkét korszakra igaz, hogy a három névmáspár közül ez az, amelyben az újító forma a legkisebb gyakoriságban van jelen.

A *mi~a(z)mi* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 363):

1.c ábra. A *mi*-típus a korszakban.

A legritkább névmáspár esetében az újító forma aránya az ómagyar kori adathoz viszonyítva a kétszerest közelítő növekedést jelez: 52,63%-ról 93,66%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.) Feltűnő, hogy a *mi*-típusban mindkét korszakban sokkal előrébb tart az előtagos változat elterjedtsége, mint a *ki*- és a *mely*-

típusban. A jelenség magyarázatát a hólabdaeffektus elvében kereshetjük (Aitchison 1987: 29). Ez azt mondja ki, hogy vannak esetek, amikor a különböző grammatikai szabályok egymással együttműködésben, egymás hatását felerősítve eredményezhetnek változást. A tendencia kezdetei már a 15. században megfigyelhetők (vö. Haader 1997: 119–22), a középmagyar kori adatok pedig még egyértelműbbnek mutatják a folyamatot (Dömötör 2008: 45, 46). Az előtag nélküli *mi* terjedése – időbeli lemaradásban az előtag nélküli *ki*-től és *mely*-től – később válik lendületesebbé, de ekkor már az előtagosodás általános folyamata is erőre kap. A két újabban fellendülő folyamat egyikének hatása a másikat erősíti: a *mi*-t kevésbé köti az előtag nélküliség hagyománya, mint régebről származó és előtag nélkül megszokott társait, ezért hamarabb terjed el rögtön innovatív alakváltozatában.

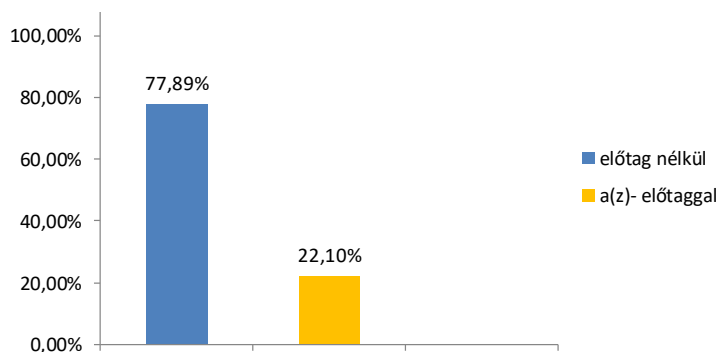
A fentebbi összevetések jól mutatják, hogy az idő előrehaladtával az előtagos formák mindhárom névmáspárban – bár eltérő lendülettel – egyaránt terjednek. De vajon milyen képet tárnak elénk az egyes regiszterek, és ezek sorában a bibliafordítások nyelvhasználata? A kérdésre a lentebbi részfejezetek kínálnak választ. Az élőnyelvre vonatkozóan korábbi eredményeimet idézem, az általános könyvnyelvre és a bibliafordításokra vonatkozó számítások és diagramok újonnan készültek.

3. Két regiszter mint összehasonlítási alap a bibliafordításokhoz: a mindennapi nyelvhasználat és a könyvek nyelve

Mielőtt a bibliafordítások adataira rátérnénk, vegyük szemügyre a két másik nyelvhasználati réteg mutatóit. Milyen volt az újító formák aránya a hétköznapi, spontán kommunikáció során keletkezett szövegekben, és milyen az igényesebben formált, publikus műfajokban?

3.1. Az élőnyelvi regiszter

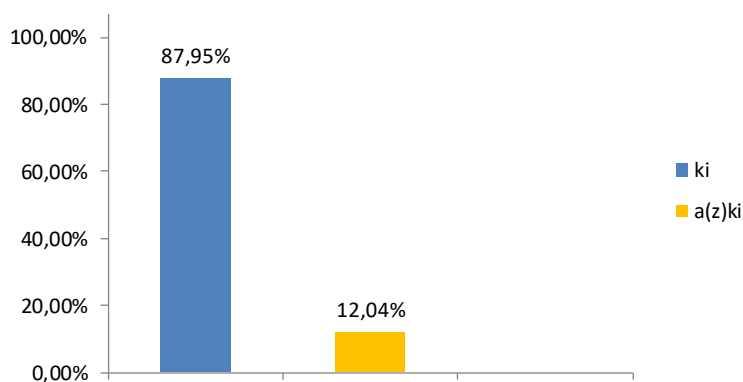
A három névmáspár variánsainak összesített mutatója a vizsgált korszak mindennapi nyelvhasználatát tükröző (magánlevelekből és boszorkányperek tanúvallomásaiból való adatokon alapuló) regiszterében a következő (összadatszám: 828):

2. ábra. Előtag nélküli/a(z)-előtagos alakok az élőnyelvben.

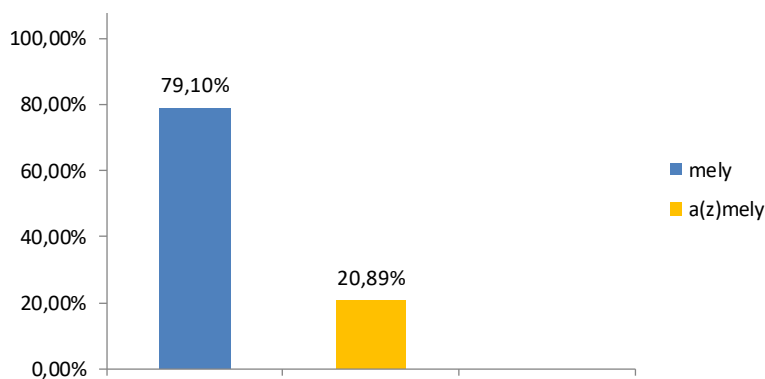
A diagramot az 1. ábrával összevetve látható, hogy az élőnyelvben az újító forma kisebb arányban van jelen, mint a korszak regisztereinek összességében. Bár a tény már itt is figyelemre méltó, valódi jelentőségét az egyes regiszterek egymással való összevetésében nyeri el. Ugyanez vonatkozik az alábbi három diagram jelezte eredmények közül kettőre is (vö. 2.a–1.a, 2.c–1.c); egyedül a *mely*-típusban fordított a helyzet (vö. 2.b–1.b).

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása (összadatszám: 598):

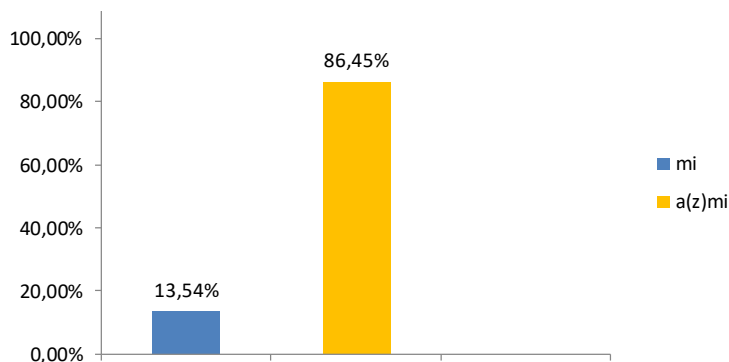
2.a ábra. A *ki*-típus az élőnyelvben.

A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása (összadatszám: 134):

2.b ábra. A *mely*-típus az élőnyelvben.

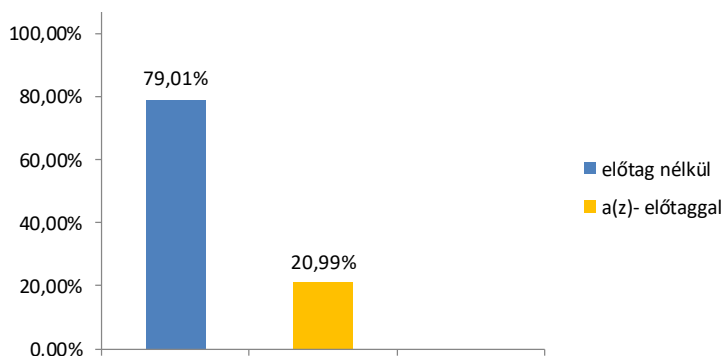
A *mi*~*a(z)mi* változatok megoszlása (összadatszám: 96):

2.c ábra. A *mi*-típus az élőnyelvben.

3.2. A könyvnyelvi regiszter

A három névmáspár variánsainak összesített mutatója a vizsgált korszak könyvnyomtatásának (különböző műfajú vallási és világi műveken alapuló) regiszterében a következő (összadatszám: 2058):

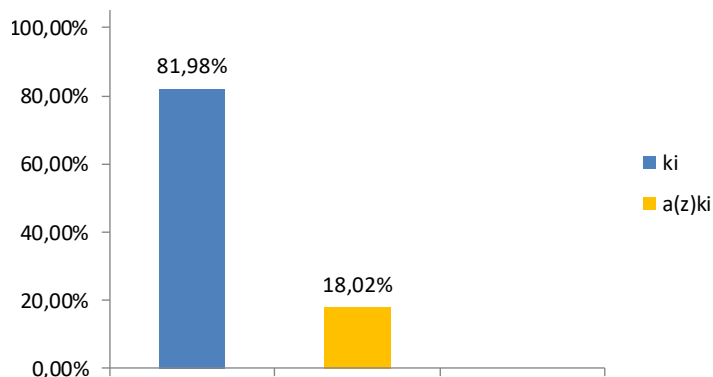
3. ábra. Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok a könyvnyelvben.

A könyvnyomtatás nyelvhasználatának összesített képét egybevetve a mindennapi kommunikációéval (2. ábra) azt látjuk, hogy a vizsgált jelenség szempontjából közel egyforma arányban tűnnek újítónak, illetve konzervatívnak. (Az eltérés nem szignifikáns: $p > 0,50$.)

Az egyes névmáspárok összehasonlítása azonban már különbségekről is árulkodik. A *ki*- és a *mi*-típusban innovatívabbnak bizonyul a könyvnyelv (vö. 3.a–2.a ábra, illetve 3.c–2.c ábra, mindkettő erősen szignifikáns különbséggel: $p < 0,01$). A *mely*-típusban azonban ezekkel éppen ellenkezőleg az élőnyelv látszik jelentősen újítóbbnak, az előtagos forma több mint négy és félszeres arányával (vö. 3.b–2.b ábra, a szignifikancia nagyon erős: $p < 0,001$). Vagyis amíg a könyvnyelv tovább viszi azt az ómagyar kori mintázatot, hogy az *a(z)mely* lassabban terjed, mint a másik két névmáspár innovatív formái, addig az élőnyelvben ettől

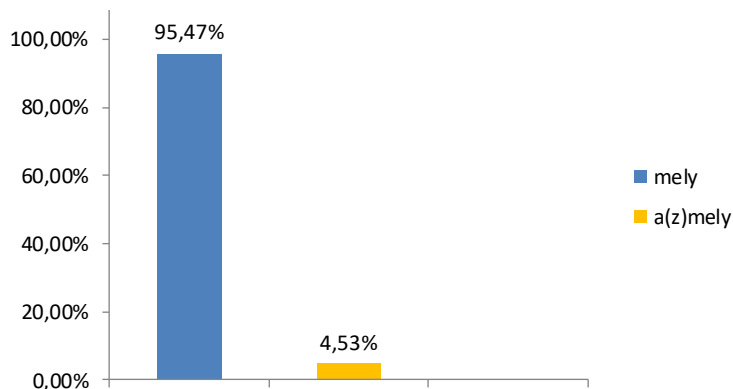
eltérő tendencia érvényesül. Hogy miért mutatkozik az *a(z)mely* elterjedtsége ilyen hullámnak a regiszterek között, arra egyelőre nem adódik magyarázat; a későbbiekben talán közelebb vihet a kérdés megválaszolásához az előtagos/előtag nélküli formák használatának grammatikai szerkezetek szerinti vizsgálata.

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása (összadatszám: 1204):

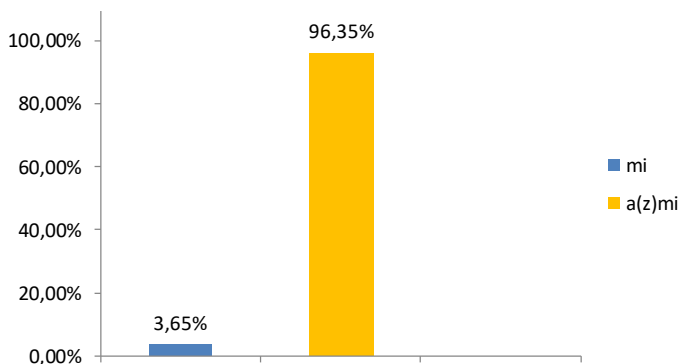
3.a ábra. A *ki*-típus a könyvnyelvben.

A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása (összadatszám: 662):

3.b ábra. A *mely*-típus a könyvnyelvben.

A *mi~a(z)mi* változatok megoszlása (összadatszám: 192):

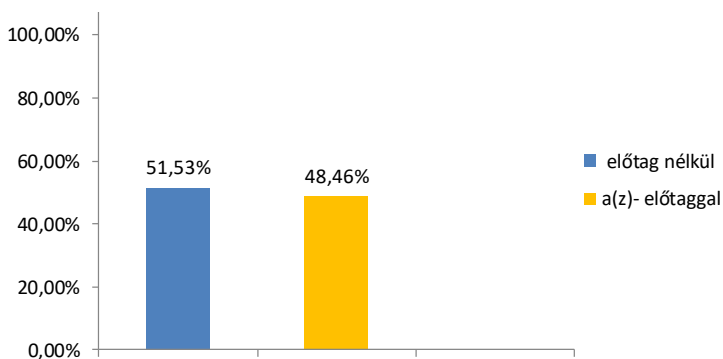
3.c ábra. A *mi*-típus a könyvnyelvben.

4. A bibliafordítások regisztere

Egy olyan kutatásban, amely pusztán az élőnyelvi és az irodalmi igényű nyelvhasználatot kívánna összevetni, a bibliafordítások szövege – a korabeli könyvkiadás jelentős műfajának képviselőjeként – a könyvnyelvi regiszteren belül kapna helyet. Korábbi vizsgálataim során azonban megmutatkozott, hogy érdemes lehet külön szövegcsoporthként kezelni a korszak bibliafordításait. A különválasztást az alábbi eredmények vissza is igazolják. A bibliaregiszterhez elsődleges összehasonlítási alapként a könyvnyelvi regiszter veendő figyelembe, fontos azonban a mindennapi nyelvhasználat mutatóit is visszaidézni, és ugyancsak tanulságos a korszak egészéről kialakult képet feleleveníteni.

4.1. A bibliafordítások kirajzolta összkép

A három névmáspár (*ki~a(z)ki*, *mely~a(z)mely*, *mi~a(z)mi*) variánsainak összesített mutatója az öt bibliafordításban (összadatszám: 1013):

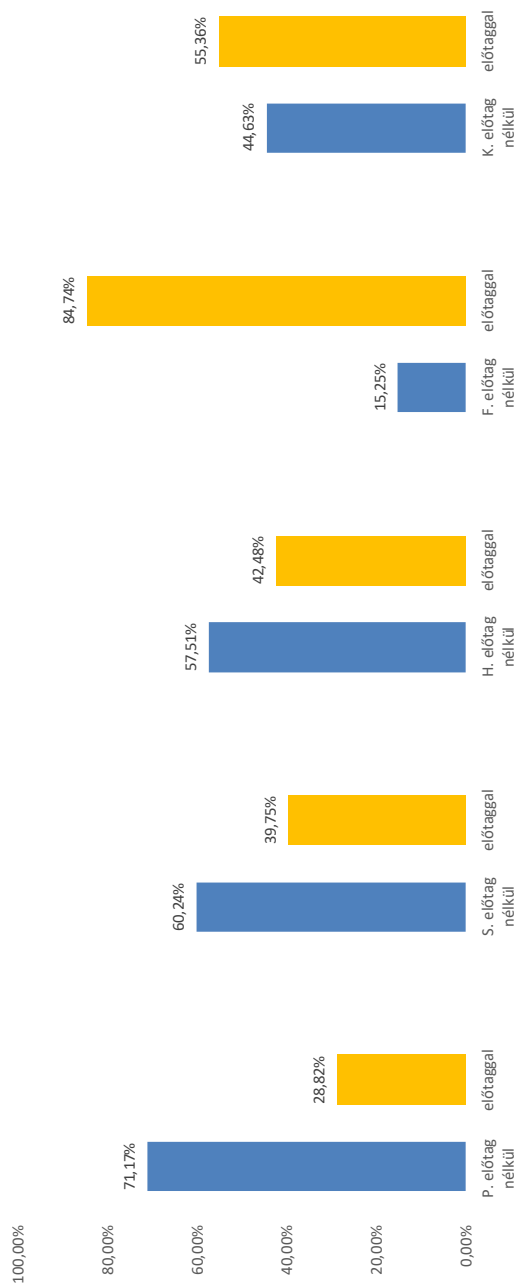

4. ábra. Előtag nélküli/a(z)-előtagos alakok a bibliafordításokban.

A diagramot a 2. és 3. ábrával összevetve azonnal szembeötlik, hogy az általános könyvnyelvi és az élőnyelvi regiszterhez viszonyítva a bibliafordításokban jóval magasabb az újító formák aránya. Az eltérés mindkét esetben több mint kétszeres (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$).

Az egyes szerzők választásait külön-külön szemügyre véve az is látható, hogy az öt munka mindegyikében jelentősen nagyobb az innovációra való hajlam, mint amit a másik két regiszter mutatott.³ A leginkább a Félegyházi-fordításban (a modern nyelvhasználatáról elhíresült Károlyit is magasan megelőzve). Ha Fél-egyházit figyelmen kívül hagyjuk, érdekes linearitás bontakozik ki: szerzőről szerzőre növekszik az előtagos formák részesedése, ami aligha magyarázható pusztán a kor előrehaladtával, hiszen az egymást követő fordítások megjelenése között alig néhány év telt el. (A kiadási évek: 1536, 1541, 1561, 1586, 1590.) A jelenség sokkal inkább a nyelvhasználat újító törekvésével szembeni egyre növekvő nyitottság jele lehet, amit talán indukálhat a fordítások egymásra hatása is.

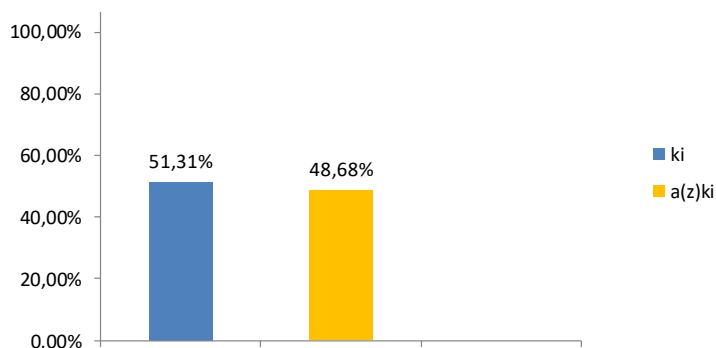
³ Az itteni és a lentebbi diagramokban a nevük kezdőbetűjével jelölt szerzők sorrendben a következők: P. = Pesthi Gábor, S. = Sylvester János, H. = Heltai Gáspár, F. = Félegyházi Tamás, K. = Károlyi Gáspár. – Bár a fordítások egy része szerzőtársakkal együtt készült, vizsgálatomban ezt nem tudom figyelembe venni, és úgy tekintem, a megjelent munkák a főszerkesztők nyelvhasználatát tükrözik (akik átfésülték, és ha szükségesnek találták, egységesítették, korrigálták munkatársaik szövegeit).

4.1. ábra. *Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok az egyes bibliafordításokban.*

4.2. A *ki*-típus a bibliafordításokban

A leggyakoribb névmáspáron belül hasonló a megoszlás, mint amit az összesített kép jelez – vagyis alapvetően a *ki~a(z)ki* aránya határozza meg a három névmáspár együtteséből kirajzolódó összképet. A lentebbi százalékos adatok szinte teljesen megegyeznek a 4. ábrán látottakkal (összadatszám: 682):

4.a ábra. A *ki*-típus a bibliafordításokban.

A *ki*-típusban a bibliai regiszteren kívül sehol nem volt az innovatív változat részesedése még csak megközelítőleg sem ilyen magas. Az újító változat terjedésében eddig vezetőnek látszó regiszter, a könyvnyelv is messze alatta marad a bibliafordításokban tapasztalható aránynak: a 3. a ábrával való összevetés arról árulkodik, hogy az előtagos változat itt jóval több mint két és félszer nagyobb arányban van jelen (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$).

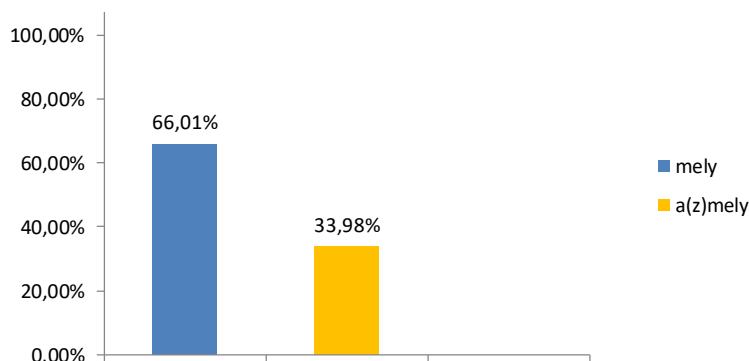
Ami a szerzők nyelvhasználatának egyenkénti vizsgálatát illeti, ugyanaz mondható, mint amit fentebb, az összkép megrajzolásakor láthattunk. Azaz: mind az öt szerző nyelvhasználata lényegesen innovatívabb, mint amilyenek akár a könyv-, akár az élőnyelv mutatkozott; itt is Félegyházi jár az élen; a többi négy szövegben az előtagos forma használata szerzőről szerzőre növekszik.

4.a1 ábra. A ki-típus az egyes bibliafordításokban.

4.3. A *mely*-típus a bibliafordításokban

A *mely~a(z)mely* névmáspárban az innovatív változat szintén sokkal nagyobb arányban képviselteti magát, mint a többi regiszterben (összadatszám: 256):

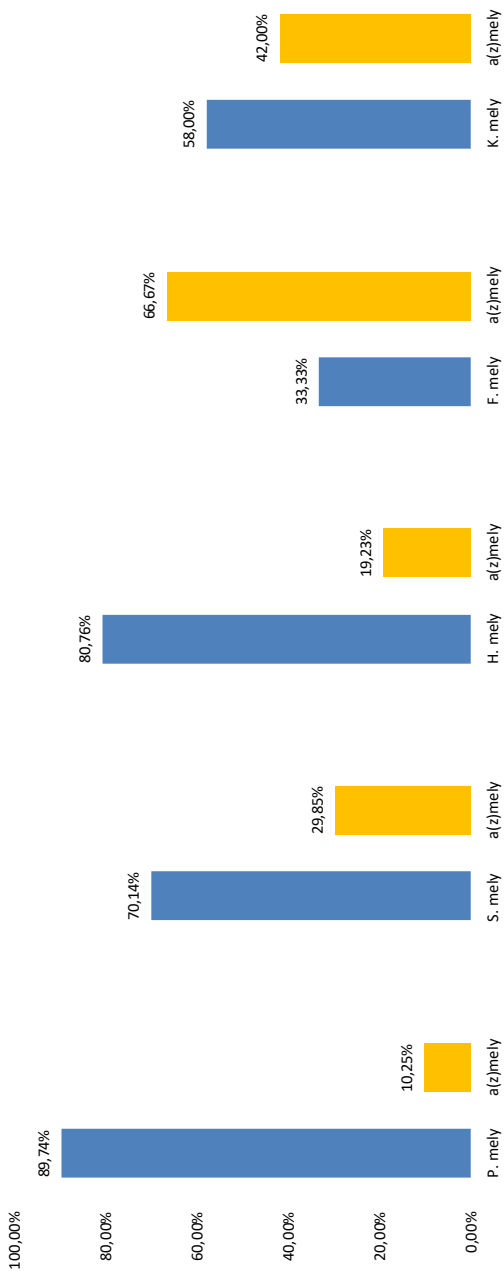

4.b ábra. A *mely*-típus a bibliafordításokban.

Az előtagos változat aránya az általános könyvnyelvhez viszonyítva (vö. 3.b ábra) hét és félszeres (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$). A bibliafordításokban így kisebb a szakadék az *a(z)ki* és az *a(z)mely* előfordulási arányai között, mint az általános könyvnyelvben, ennek ellenére a három névmáspár közül itt is a *mely*-típusban a legalacsonyabb az előtagos változat képviselete.

Mivel az *a(z)mely* részesedésében a beszéltnyelv megelőzi a könyvnyelvet (vö. 2.b–3.b ábra), itt külön jelentősége van a bibliai regiszter–beszéltnyelvi regiszter összevetésnek is. Az eredmény azt mutatja, hogy itt is a bibliafordítások nyelvhasználata az újítób, az előtagos forma több mint másfélszeres részesedésével (a szignifikancia erős, $p < 0,01$).

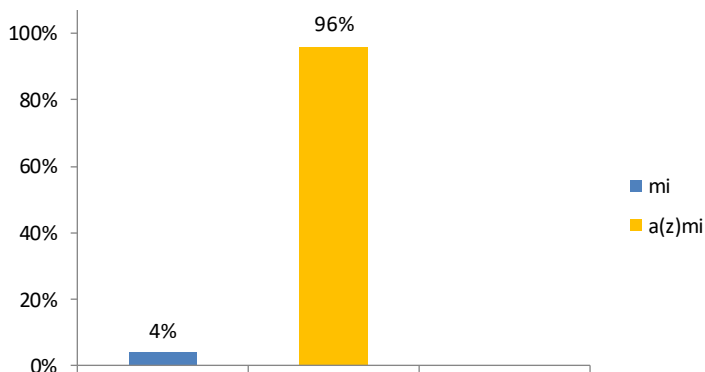
Szerzőnkénti megoszlásban azt látjuk, hogy mindegyik fordító munkája innovatívabb az általános könyvnyelvnél, és a legtöbbjüké a beszéltnyelvnél is. Ez utóbbitól számottevően csak egy szöveg marad el (a legkorábbi, a Pesthi-fordítás), illetve kis mértékben egy másik is (a Heltai-fordítás).

4.b1 ábra. A mely-típus az egyes bibliafordításokban.

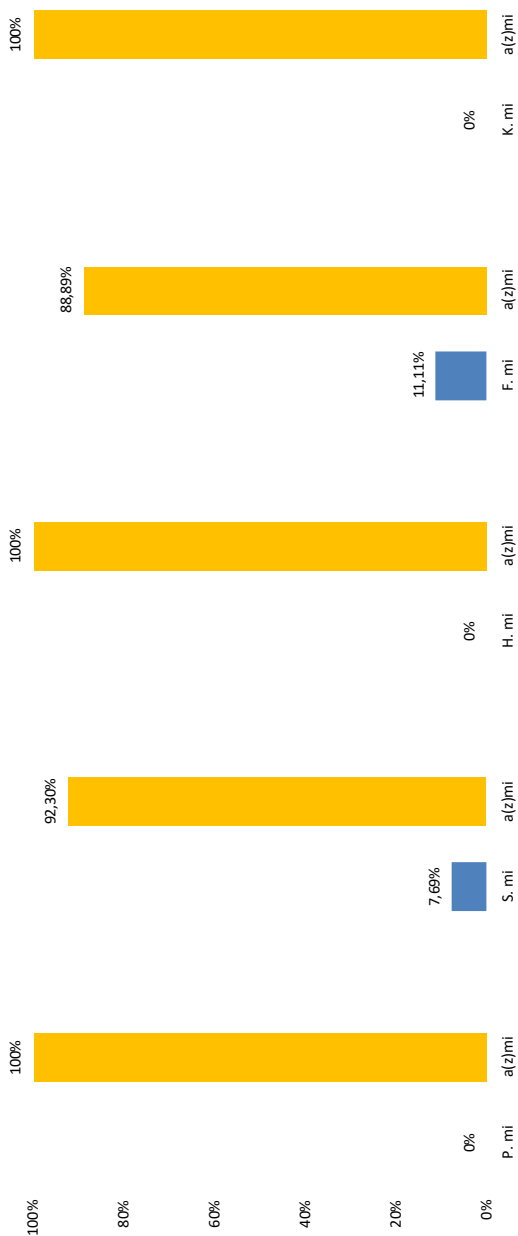
4.4. A *mi*-típus a bibliafordításokban

A *mi~a(z)mi* minden regiszterben a legkisebb elemszámú csoport, ugyanakkor messze előrébb tart az előtagos változat elterjedtségében, mint a másik két névmáspár. Az innovatív forma részesezése egymás közelében jár mindhárom nyelvhasználati réteg esetében; a bibliafordítások adata szinte teljesen megegyezik az általános könyvnyelvvel látottakkal (vö. 3.c ábra). (A khí-négyzet próbát itt nem lehetett elvégezni, mivel az egyik cellában az adatszám 5 alatti.) Az újító forma plafonközeli értéket mutat (összadatszám: 75):

4.c ábra. A *mi*-típus a bibliafordításokban.

Az összesített adathoz is, de a szerzők egyenkénti nyelvhasználatát összehasonlítva is óvatosságra kell intse az értékelőt a korábbiaknál lényegesen kisebb adatszám (fordítónként átlagban 15 *mi~a(z)mi* megjelenés). Ennek ellenére is érdemes azonban megjegyezni, hogy a vizsgált evangélium szövegében három fordító következetesen az innovatív változatot használja, nem is fordul elő náluk az előtag nélküli forma (Pesthi, Heltai, Károlyi). Szabad váltakozásokról lévén szó, a nyelvhasználók – olykor talán tudatos, míg máskor esetleg alkalmi – választásai a tendencia tartományán belül eltérő mintázatot is mutathatnak: aki a másik két névmáspárnál a legkevésbé bizonyult újítóknak (Pesthi), most az élenjárók között van, aki pedig a legkimagaslóbban újító volt (Félegyházi), ezúttal a legkevésbé tűnik annak.

4.c1 ábra. A mi-típus az egyes bibliafordításokban.

5. Összegzés

A tanulmányban egy ómagyar korban létrejött nyelvi változás eredményének középmagyar kor eleji terjedését vizsgáltam. Egy olyan jelenségről volt szó, amelynek használata – belső morfo-szintaktikai fejleményként – nem áll idegen nyelvi (latin) minta befolyása alatt. A kutatás fókuszába a bibliafordítások nyelvhasználata került: annak jártam utána, ebben a regiszterben milyen arányban képviselték magukat a vonatkozó névmások előtagos, innovatív változatai. Az adatok értékelését a korszak másik két regiszterével való összehasonlítás segítette, de alapozásnak tanulságosnak bizonyult az időszak összképét is bemutatni az előzmény-korszak eredményeivel való összevetésben.

A vizsgált időszakon belül első körben az élőnyelvi és az általános könyvnyelvi regiszter adatait hasonlítottam össze. Korábbi kutatásom alapján azt feltételeztem, hogy az innovációk – amelyek pedig jellemzően a mindennapi nyelvhasználatban létrejövő változások eredményei – nem feltétlenül a beszélnyelvben terjednek a legdinamikusabban. A három névmáspár együttesére kapott mutatók nem jeleztek lényeges eltérést az élőnyelvi és a könyvnyelvi regiszter között, de az előtagos változatok elterjedtségét némileg magasabbnak mutatták az élőnyelvben, mint a könyvnyelvben. A névmáspárok egyesével való vizsgálata viszont arról árulkodott, hogy mind az *a(z)ki*, mind az *a(z)mi* esetében az innovatív változat terjedési folyamatában a könyvnyelv vezet jelentős különbséggel, az *a(z)mely* esetében azonban – még fel nem derített okokból – a könyvnyelv nagy mértékben lemaradásban van az élőnyelv mögött.

A bibliafordítások nyelvhasználatára kapott eredményeket elsődlegesen a könyvnyelvvvel vettem össze, hiszen a könyvnyomatás műfajait éppen e kettő összehasonlíthatósága érdekében választottam szét, de többször kitértem az élőnyelvtől való különbségekre is. A három névmáspár együttesére kapott eredmények azt jelezték, hogy a kutatott jelenség tekintetében a bibliafordítások nyelvezete a másik két regiszternél nagyobb teret enged az innováció terjedésének. A névmáspárok egyenkénti vizsgálata is a bibliafordítások különösen innovatív nyelvhasználatáról tanúskodott: az *a(z)ki* és az *a(z)mely* ebben a regiszterben terjed a leglendületesebben, a minden regiszterben nagyon magas részesedésű *a(z)mi* pedig az általános könyvnyelvvvel halad fej fej mellett.

A három típusú előtagos névmás arányát az öt fordító nyelvhasználatában külön-külön tanulmányozva azt láthattuk, hogy a tizenötből tizenegy mutató magasabb a többi regiszter adatainál, és csak négy van olyan, amely valamelyik másik regiszterbeli megfelelőjének valamennyire is alatta marad. Az összkép tehát azt mutatja igen meggyőzően, hogy a vizsgált jelenség szempontjából a biblia mindegyik magyar fordítása újítóbbr nyelven szólal meg, mint a korszak más művei, és még inkább, mint a korszak mindennapi nyelvhasználója.

A bibliafordítások vezető szerepe az újító formák elterjedésében arra vall – és ezt tovább erősíti, hogy a háromból két névmástípus esetében a könyvnyelv megelőzi a beszélnyelvet –, hogy a választékosabb stílus, a tudatosabb nyelvhasználat nyitottabb az innovációra, mint az élőnyelv. A vizsgált regiszterek közül a bibliáké rendelkezett a legnagyobb befolyásoló erővel – elég csak a prédikációk

mindennapos, sok helyszínes hallgatóságára gondolni, szemben egy magánlevél egyetlen olvasójával vagy egy peres eljárás néhány résztvevőjével, de akár a könyvek szűk körű olvasóközönségével is. Emiatt az is feltételezhető, hogy ez a nagy befogadóközönséggel rendelkező és magas presztízsű regiszter az újítások terjesztésében hatása alá vonta az egyéb nyelvhasználati rétegeket.

Felhasznált források

1. Bibliafordítások

Félegyházi Tamás: Újtestamentum (1586). = Első kiadás.

http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/65/73/dd/1/RMK_I_0218_1_kicsi.pdf

Heltai Gáspár (és társai): Újtestamentum (1561). = Az 1572-es (második) kiadás.

https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_51/?pg=0&layout=s (1562).

Károlyi Gáspár: Szent Biblia (1590). = Hasonmás kiadás. Magyar Helikon, Budapest, 1981.

Pesthi Gábor: Újtestamentum (1536). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, 2002.

Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

2. Általános könyvnyelv

Balassi Bálint: Szép magyar komédia (1558). = Balassi Kiadó, Budapest, 1999. Szöveggondozó: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. A teljes szöveg.

Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Élektirájából (1558). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. A teljes szöveg.

Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája (1572). = Magyar Helikon, Budapest, 1976. Szöveggondozó: Nemeskürty István. 1–15. novella.

Károlyi Gáspár: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl (1563). = Első kiadás. A teljes szöveg.

<https://mek.oszk.hu/03400/03469/index.phtml#>

Pécsi Lukács: Szent Ágoston doktornak elmélkedő ... imádságai (1591). = Hasonmás kiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete – MTA Könyvtára, Budapest, 1988. A szöveg első harmadrésze.

Pesthi Gábor: Ezópus fabulái (1536). = Hasonmás kiadás. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950. A teljes szöveg.

Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. A prózában írt kiegészítő fejezetek teljes anyaga.

Telegdi Miklós: Felelet Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére (1580). = Első kiadás. A szöveg első fele.

http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/07/88/dd/1/RMK_I_177.pdf

3. Élőnyelv

Történeti magánéleti korpusz. Leírása: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. NyK. 113 (2017): 85–110; Attila Novák–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör: Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. Language Resources and Evaluation, 2018.

Hivatkozások

- Aitchison, Jean 1987. The Language Lifegame: Prediction, Explanation and Linguistic Change. In: Koopman, Willem F.–van der Leek, Frederike–Fischer, Olga–Eaton, Roger (szerk.): *Explanation and Linguistic Change*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 11–32.
- Ayres-Bennett, Wendy 2018. Historical Sociolinguistics and Tracking Language Change: Sources, Text Types and Genres. In: Ayres-Bennett, Wendy–Caruthers, Janice (szerk.): *Manual of Romance Sociolinguistics*. De Gruyter. Berlin. 253–79.
- Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 23–39.
- Dömötör Adrienne 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen” – a vonatkozó névmás(i) kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 39–53.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagyomány és újítás a *Két könyv...* és a *Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 36–56.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások [kései ómagyar kor]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–569.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok [a kései ómagyar korban]. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
- Haader Lea 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 118–24.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók [korai ómagyar kor és előzményei]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.
- Sipos Pál 1991. A névmások [korai ómagyar kor és előzményei]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 353–400.

Dömötör Adrienne

Nyelvtudományi Intézet

domad13@gmail.com